

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 347.51

М. С. Федорко

старший викладач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВИНУ В ІНСТИТУТІ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ

У статті аналізуються доктринальні підходи до визначення та встановлення вини порушника як умови цивільно-правової відповідальності, розглядається питання про доцільність розмежування форм та ступенів вини для ефективної реалізації заходів відповідальності, зокрема, відшкодування збитків.

Ключові слова: принцип відповідальності за вину, реалізація принципу відповідальності за вину, відшкодування збитків, договірна відповідальність, форми та ступені вини.

Заходи відповідальності, зокрема, відшкодування збитків, на кожному етапі їх реалізації повинні ґрунтуватися на цивільно-правових принципах, що є запорукою нормального функціонування громадянського суспільства та розвитку правової держави.

Взагалі, питання цивільно-правової відповідальності є одним із найскладніших та дискусійних в юридичній літературі. Зокрема, цій проблематиці приділяли увагу науковці різних поколінь, такі, як: М. О. Абрамов, М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Г. Н. Амфітеатров, Б. С. Антимонов, Г. М. Белякова, С. М. Братусь, А. В. Венедіктов, В. В. Вітрянський, Д. М. Генкін, В. П. Грибанов, О. В. Дмитрієва, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарова, А. С. Комаров, О. А. Красавчиков, І. М. Кучеренко, І. І. Лукашук, Л. А. Лунц, В. В. Луць, Р. А. Майданік, М. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, К. В. Нам, В. А. Ойгензіхт, Н. О. Саніахметова, В. А. Тархов, Р. Й. Халфіна, Г. Ф. Шершеневич та ін.

Різні аспекти теоретичних і практичних проблем відшкодування збитків були і є предметом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, таких, як: Т. В. Боднар, Г. Д. Болотова, В. В. Васькін, В. А. Венедіктов, В. П. Грибанов, С. Л. Дегтярьов, Д. В. Добрачев, В. С. Євтеєв,

О. С. Іоффе, А. Г. Карапетов, Т. Є. Крисань, Д. Х. Липницький, В. В. Луць, К. В. Нам, Н. І. Овчинніков та ін.

Проте існує низка питань, які в умовах становлення та розвитку цивільного законодавства України є актуальними та потребують дослідження. Питання реалізації принципу відповідальності за вину в інституті відшкодування збитків, зокрема співрозмірність обсягу цивільно-правової відповідальності зі ступенем вини правопорушника, є таким, що потребує аналізу. Актуальність дослідження взаємозв'язку зазначених категорій зумовлена варіативністю режиму відповідальності у формі відшкодування збитків залежно від ступеня вини.

Відшкодування збитків, як захід відповідальності, найбільш об'єктивно відображає і реалізує компенсаційну функцію цивільно-правової відповідальності, оскільки дозволяє найбільш повно компенсувати всі майнові втрати кредитора. Принцип повного відшкодування збитків послідовно розкривається у вітчизняному та зарубіжному законодавстві. Згідно із ч. 3 ст. 22 ЦК України збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі [2, ст. 22]. Таке правило відповідає підходу, який існує в зарубіжному законодавстві та в міжнародній практиці.

Так, згідно зі статтею 15 Цивільного кодексу Російської Федерації під відшкодуванням збитків розуміється право особи вимагати повного відшкодування заподіяних їй збитків, в разі, якщо вони виникли в результаті порушення прав і законних інтересів даної особи [3, ст. 15].

У статті 1149 Французького цивільного кодексу закріплено загальний принцип, відповідно до якого збитки, яких зазнав кредитор, є, за загальним правилом, втратою, яку він поніс або упущеною вигодою [5, ст. 1149]. Таким чином, Французький цивільний кодекс виходить з того, що збитки відшкодовуються в повному обсязі і включають як позитивний збиток, так і упущену вигоду.

Згідно з положеннями зобов'язального права Німеччини, поняття шкоди розуміється в широкому сенсі і включає в себе як реальну шкоду, так і згідно із § 252 Німецького цивільного уложення — упущену (неодержану) вигоду [4].

В актах міжнародного приватного права збитки також класифікуються на реальні збитки та упущену вигоду. Так, ст. 74 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (Віденської конвенції) встановлює, що збитки за порушення договору однією зі сторін складають суму, що дорівнює тій шкоді, включаючи упущену вигоду, якої зазнала інша сторона внаслідок порушення договору [1, ст. 74].

У правовій літературі протягом багатьох років послідовно здійснювалося вивчення принципу повного відшкодування збитків, який отримав вагомe обґрунтування в доктрині. Позиції щодо повного відшкодування збитків додержувалася дореволюційна доктрина [18, с. 396; 10, с. 216.].

За радянських часів проблема стягнення договірних збитків була мало розробленою, проте у 1950-і роки в літературі утвердилася позиція захисту принципу повного відшкодування збитків [12, с. 445; 13, с. 413; 8, с. 66;

14, с. 499]. Сучасна наука цивільного права зберігла приємство в розумінні сутності принципу повного відшкодування збитків.

В літературі також є судження щодо доцільності співрозмірності обсягу цивільно-правової відповідальності зі ступенем вини правопорушника. Цю тезу підтримували ще в 30-і роки ХХ ст. Х. І. Шварц, Г. К. Матвеев, С. І. Аскназій.

Критики даної позиції стверджували, що в цивільних правовідносинах ступінь вини, на відміну від кримінального права, не має істотного значення, а поняття збитків, їх розмір завжди були пов'язані тільки з наслідками правопорушення, тому ступінь вини не впливає на них (їх розмір) [7, с. 81].

У світлі викладеного, слід зазначити, що в деяких випадках відповідальність за порушення договорів у формі відшкодування збитків є можливою тільки за порушення, що відбулося в силу наміру або грубої необережності. Тобто, легка необережність звільняє боржника від відповідальності (наприклад, ч. 3 ст. 950 ЦК України).

З урахуванням зазначеного, слід констатувати, що в праві все ж таки є варіативність режиму відповідальності у формі відшкодування збитків залежно від ступеня вини, однак ця варіативність проявляється не в обсязі відшкодування, а в можливості притягнення до цивільно-правової відповідальності.

Також, в деяких випадках відповідальність у формі відшкодування збитків може настати і за відсутності вини (незалежно від вини). Тенденція до розширення сфери безвинної відповідальності в договірних зобов'язаннях, наприклад, стосовно випадків, коли стороною зобов'язання є особа — підприємець присутня в країнах континентальної Європи. Вказана тенденція зародилася на початку ХХ ст. і пов'язана була з економічними умовами суспільства, розвитком товарних відносин та підприємництва. Саме тоді паралельно з теорією вини виникла так звана «теорія ризику». Прихильники цієї теорії, як зазначається в літературі, вважали, що «той, хто займається тією чи іншою діяльністю, хто отримує вигоди, несе й ризик збитків» [15, с. 246]. Таким чином, підставою відповідальності відповідно до цієї теорії є ризик, а не вина. Аналогічне положення закріплено у п. 3 ст. 401 ЦК Російської Федерації, за яким наявність вини не є необхідною підставою відповідальності за порушення зобов'язання при здійсненні підприємницької діяльності. Слід зазначити, що подібна норма містилася у проекті ЦК України в редакції 1997 р. (ст. 639), яка в остаточному варіанті Цивільного кодексу України (від 16 січня 2003 р.) не передбачена, тобто відповідальність підприємця може настати на загальних підставах. Проте аналіз та зіставлення ч. 1 і ч. 2 ст. 218 Господарського кодексу України вказує на певні неузгодженості, закладені в ній, адже згідно з ч. 1 зазначеної статті, відповідальність настає за наявності вини правопорушника, а згідно з ч. 2 зазначеної статті, положення про наявність вини у діях правопорушника заперечується, тому що лише дія непереборної сили може звільнити правопорушника від відповідальності. Безумовно, вказані неузгодженості мають бути усунені.

Отже, варіативність режиму відповідальності залежно від ступеня необережності зумовлює необхідність кристалізації понять «груба» і «легка» необережність.

У законодавстві України відсутнє визначення поняття цивільної вини, а також критерії розмежування її форм, але принцип відповідальності за вину закріплено у ст. 614 ЦК України.

У цивілістичній науці існують кілька концепцій вини. Традиційною є психологічна концепція, згідно з якою вина в цивільному праві трактується аналогічно поняттю вини в кримінальному праві, а саме, як психічне ставлення особи до своєї поведінки та її результату у формі умислу та необережності [16, с. 575–576.]. Необережність згідно із цією концепцією, спостерігається в тих випадках, коли особа передбачає можливість шкідливого результату, але легковажно розраховує на його запобігання (груба), або не передбачає наслідки своїх дій, хоча була зобов'язана та могла їх передбачити (легка).

Інше розуміння вини базується на основі поведінкової концепції, в рамках якої під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання [11, с. 150].

Аналіз ст. 614 ЦК України дозволяє зробити певні висновки. По-перше, норма п. 1 ч. 1 ст. 614 ЦК України відображає елементи психологічної концепції, оскільки оперує категоріями «умисел» та «необережність». По-друге, п. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України стосується договірних зобов'язань та базується на поведінковій концепції, оскільки під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Тобто в даному випадку вина, «з області суб'єктивних психічних відчуттів перекладається в область об'єктивно можливої поведінки учасників майнового обороту» [17, с. 188].

Постає питання: яка концепція (психологічна або поведінкова) є адекватнішою для визначення вини та її форм у цивільному праві?

Уявляється достатньо переконливою аргументація І. С. Каззафарової щодо доцільності побудови визначення вини у цивільному праві на основі «психологічної» концепції вини, а не «поведінкової», оскільки, як зазначає автор: 1) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології у кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти; 2) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд з визначенням вини на основі «поведінкової концепції», є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість [9, с. 10].

Проте може постати питання: чи є визначення вини через можливість передбачення настання шкідливих наслідків (суб'єктивний фактор) адекватним в договірних зобов'язаннях, в яких правопорушення виявляється частіше у бездіяльності (невиконанні зобов'язання)? Вважаємо, що в договірних зобов'язаннях більш адекватною є об'єктивна оцінка вираженого ді-

яння правопорушника. Довести умисел при бездіяльності навряд чи можна інакше, ніж шляхом визначення того, чи була реальна можливість діяти. Тобто оцінці підлягає не потенційна можливість оцінки боржником своїх дій та їх шкідливого результату, а об'єктивна оцінка реальної поведінки боржника, тобто того, чи була у боржника можливість виконати договір за даних умов і як він реалізував цю можливість. Звісно, об'єктивна оцінка поведінки боржника повинна базуватися на певних характеристиках належної поведінки, якими можуть бути категорії «розумність», «добросовісність», «сумлінність». Слід зазначити, що в багатьох правових системах цивільно-правова необережність визначається через об'єктивну характеристику, як порушення обов'язку виявляти «розумну дбайливість». Сліди цього підходу ми виявляємо і в п. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України, який містить ознаки невинуватості, використовуючи конструкцію «необхідних заходів для належного виконання зобов'язання», яка, на нашу думку, є доволі абстрактною. Вважаємо досить вдалим легальне визначення невинуватості, закріплене в п. 1 ст. 401 ЦК РФ, а саме: «степень заботливости и осмотрительности, требуемая по характеру обязательства и условиям оборота» [3, ст. 401].

Слід зазначити, що необережність ще в римському праві розглядалася як «зворотний бік» тієї обачності (*Diligentia*), яку повинен проявляти учасник договору, щоб забезпечити його виконання.

І якщо за основу ознак невинуватості брати такі характеристики, як ступінь дбайливості і обачності, необхідні за характером зобов'язання і з урахуванням умов обороту, то груба необережність може бути визначена як не проявлений боржником мінімальний ступінь дбайливості і обачності, які можна було б очікувати від будь-якого учасника майнового обороту, а легка необережність може бути визначена як неприйняття боржником елементарних заходів з метою належного виконання зобов'язань.

Підсумовуючи, слід зазначити, що якщо перевага психологічної концепції очевидна для кваліфікації вини в деліктних зобов'язаннях, то в інших правовідносинах застосування суб'єктивних характеристик уявляється ускладненим, принаймні, коли мова йде про юридичну особу, а також у разі порушення договірних зобов'язань, в яких адекватніше буде оцінювати об'єктивні характеристики, спираючись на модель очікуваної поведінки (ступеня дбайливості).

Питання про доцільність і допустимість існування в рамках галузі цивільного права двох концепцій вини може бути предметом подальших наукових досліджень.

Список літератури

1. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [Електронний ресурс] : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11 квітня 1980 року. — Електрон. дан. (3 файли). — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/> — Назва з екрана.
2. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.01.2003 р. із змін., внес. згідно із Законом України : станом на 27 вересня 2014. — Електрон. дан. (20 файлів). — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/> — Назва з екрана.

3. Гражданский кодекс Российской Федерации, часть первая [Электронный ресурс] : Принят Государственной Думой 21 октября 1994 года (в ред. Федерального закона от 13 июля 2015 г. N 268-ФЗ) // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2015. — N 29. — Ст. 4394.
4. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению [Текст] : Пер. с нем. / введ., сост. В. Бергманн ; науч. ред. Н. Г. Елисеев [и др.]. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — 729 с.
5. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) [Текст] : Пер. с французского В. Захватаев / Предисловие — А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1-4: В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. — К. : Истина, 2006. — 1008 с.
6. Гражданское право [Текст] : Учебник. В 3-х частях. Ч. 1. — Издание третье, перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1998. — 632 с.
7. Дегтярев С. Л. Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / С. Дегтярев : Учебно-практическое пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2003. — 208 с.
8. Иоффе О. С. Размышления о праве [Текст] / О. С. Иоффе ; под. ред. А. Г. Диденко; Институт законодательства Республики Казахстан. — Науч. изд. — Астана : Институт законодательства Республики Казахстан, 2002. — 72 с.
9. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : Автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. — К., 2007. — 38 с.
10. Мейер Д. И. Русское гражданское право [Текст] / В 2-х частях: По исправленному и дополненному 8-му изданию, 1902 г. Ч. 2 / Мейер Д. И.; Ред.кол.: Ем В. С., Козлова Н. В., Корнеев С. М., Кулагина Е. В., Панкратов П. А., Суханов Е. А. — М. : Статут, 1997. — 455 с.
11. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственной деятельности [Текст] / Б. Пугинский — М. : Юрид. лит., 1984. — 224 с.
12. Советское гражданское право [Текст] : учебник для юридических высших учебных заведений / Д. М. Генкин и др. ; под ред. Д. М. Генкина ; Всесоюзный ин-т юридических наук М-ва юстиции СССР. — Т. 1. — М., 1950. — 494 с.
13. Советское гражданское право (Курс лекций) [Текст] : учеб. пособие. Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах / О. С. Иоффе ; отв. ред. А. К. Юрченко. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. — 512 с.
14. Советское гражданское право [Текст] : учебник / Под ред. О. А. Красавчикова. — М. : Высшая школа, 1968. — Т. 1. — 520 с.
15. Советское и иностранное гражданское право: (Проблемы взаимодействия и развития) [Текст] / В. В. Безбах (СССР), Г. Блей (ГДР), В. Кнапп (ЧССР) и др. — М. : Наука, 1989. — 336 с.
16. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / В. Тархов // Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. — 456 с.
17. Хужин А. М. Объективное вменение за невиновное деяние: проблема научного переосмысления судебной практики [Текст] / А. Хужин // Вестник Нижегородской академии МВД России. — 2010. — № 1 (12). — С. 187-190.
18. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Текст] / Г. Ф. Шершеневич / Вступительная статья, Е. А. Суханов. — М. : СПАРК, 1995. — 556 с.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2016

М. С. Федорко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВИНУ В ИНСТИТУТЕ ВОЗМЕЩЕНИЯ УБЫТКОВ

Резюме

В статье осуществлен анализ доктринальных подходов к определению и установлению вины нарушителя как условия гражданско-правовой ответственности, обоснована целесообразность разграничения форм и степеней вины для эффективной реализации мер ответственности, в частности, возмещения убытков.

Ключевые слова: принцип ответственности за вину, реализация принципа ответственности за вину, возмещение убытков, договорная ответственность, формы и степени вины.

M. S. Fedorko

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

THE LIABILITY PRINCIPLE REALIZATION AT THE INSTITUTE OF INDEMNIFICATION

Summary

In the article the analysis of doctrinal approaches to definition and establishment of the delinquent's fault as conditions of civil responsibility is carried out, expediency of differentiation of forms and degrees of fault for effective implementation of responsibility measures, of indemnification, in particular, is proved.

Key words: liability principle, liability principle realization, indemnification, liability in contract, forms and degrees of fault.